

УДК 930(497.11)
316.42(497.11)“18/19”
355.3(497.11)“18/19”

Др Миле Бјелајац

ИДЕОЛОШКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ТРАДИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ: НЕРАЗУМЕВАЊЕ УЛОГЕ ВОЈНОГ ФАКТОРА*

Пре разматрања једне овакве теме, читалац мора увек имати на уму да не постоји нешто јединствено што би назвали „српска историографија“ и њој насупрот „светска историографија“. Једна – априорно претежно „традиционална“ (често обележена као „националистичка“ или „митоманска“), друга – модерна, баштиник нових метода, избалансирана.

По нашем разумевању и искуству постоји низ индивидуалних подухвата на обе стране, али и трендови, вододелнице међу њима које са много скрупула треба идентификовати и обележити. Дебате о традицији и модернизацији на овом простору не воде се само у крилу историјске науке, подједнако су укључени социолози, антрополози, правници, економисти и други. Ако су историчари обзирни према карактеру извора (нажалост не сви) код других дисциплина често мањкају знања из историје општег друштвеног контекста неког времена. Историчари, с друге стране, нису понекад обзирни према социолошким, економским или социопсихолошким категоријама. У више радова упозоравали смо на непознавање, али и олако баратање теоријама и моделима који су развијени на основу потпуно друге историјске емпирије од оне на коју их поједини аутори шаблонски примењују. Поново подсећамо на упозорење Питера Барка да сви историчари подсећају на комплексност и разноврсност људског искуства и институција, које теорије неизбежно теже да симплификују. Разноврсност сутерише да се теорија не може

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку*, (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

просто „применити“ на прошлост. Теорија може сутерисати нова питања историчарима која они треба да поставе „свом“ периоду.¹

Време у коме су исписане поједине интерпретације није занемариво. Оно је носило своја искушења, често је креирало притиске и дилеме код писаца. О томе треба водити рачуна како данас тако и у будуће.

Југословенска криза 90-их је несумњиво осакатила интеракцију српске и светске историографије. Мада је подстакла интерес за регион и његову прошлост, криза је наметнула и нове стандарде „политичке коректости“ и „аутоцензуре“. Сличан тренд је постојао у Југославији после 1945. године и трајао неколико деценија. Сведоцимо смо и цикличних ревизија. Илустративан пример су биле расправе поводом 100-годишњице од почетка Првог светског рата.

Да ли је војни фактор био фактор модернизације?

Данас, готово уврешено политичко мишљење разуме институцију војске као економски терет друштва и латентну претњу демократији. То веровање, засновано на површном уопштавању неких савремених искустава и на сугестијама страних аналитичара, прети да у Србији оствари апсолутни конфликт са двовековном историјом и да на погрешним основама дефинише место и улогу војне институције у друштву. Вероватно се нигде, као у Србији данас, активирање понеког пензионисаног генерала на политичком или саветничком положају не би класификовало као „милитаризација друштва“. Давно је прошло време краљева Милана и Александра Обреновића. Савремене земље, у које је модерно угледати се, користе своје високообразоване војне кадрове и након престанка њихове активне службе. Српски аналитичар исти квалификатив не би употребио за именовање Колина Пауела за државног секретара или генерала Петреуса за шефа Ције или у своје време генерала Ајзенхауера за председника. Да ли је Француска у време генерала Де Гола била милитаристичко друштво?

Само површноост једног соја аналитичара може да објасни то што се данас не разуме поливалентна улога војног фактора у очувању мира и независности, као и његова улога у модернизацији српског друштва од 19. века па до сора. О томе је писано, али као да није.²

¹ Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić Jović, *Prilozi iz naučne kritike – Srpska istoriografija i svet, Uticaj jugoslovenske krize na srpsku i svetsku istoriografiju*, INIS, Beograd 2011, str. 21 (према: Peter Burk, *History and Social Theory*, Second ed., Polity Press, Cambridge 2005, s. 188)

² Драга Вуксановић Анић, *Стварање модерне српске војске*, СКЗ и ВИНЦ, Београд, 1993; Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије, 1804–1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 2000; Милић Ј. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, ВИНЦ, Београд, 2002; Славица Б. Рактовић-Костић, *Европеизација*

У складу са теоријама о важној улози државе у надовољно развијеним и сиромашним друштвима, једином фактору који може да прикупи довољну акумулацију капитала, надовезује се разумевање улоге војске у развоју економије, посебно инфраструктуре, образовања и здравља држављана. Степен улоге војног фактора на модернизацију целокупног друштва овиси о многим факторима. Њих треба увек пажљиво реконструисати да би се потом могао мерити специфичан утицај самог војног фактора. Као и реализација многих политичких интереса и војни је у свом времену морао из разумљивих разлога бити прикривен, морао је остати иза сцене и подаље од коментара јавности. Ово је понекад доводило до тога да се у широј јавности утицај војног фактора не идентификује, а за последицу је имало преуско схваћање проблема одбране и војске.³

Већ од друге половине XIX века војно руководство сваке државе морало да инсистира на праћењу најновијих достигнућа у борбеној техници, развоју железничке и путне мреже и посебно на школовању стручних кадрова. Није смело бити заостајања ни за великим силама ни за државама из најближег окружења. Српска војска није била изузетак, али је, могли бисмо рећи, политички фактор често био препрека.

Развојем војног школства у земљи, школовањем питомаца и усавршавањем официра у иностранству, српска средина је добијала један корпус школованих људи који остављају траг у свакодневном животу бројних великих и малих гарнизона широм земље. Они су учесници и/или директни покретачи културних и спортских активности.⁴ Били су чланови Српског ученог друштва (претеча Српске краљевске академије), Српског лекарског друштва, Црвеног крста, Дунавског кола јахача, Савеза стрељачких удружења, Друштва за пољску привреду, Српског археолошког друштва, Српске књижевне задруге и др. Школовани официри (укључујући лекаре, ветеринаре, фармацеуте, правнике, инжењере) њих преко 2.000 у периоду до 1912 године представљају 25 процена та од укупно високошколованих у Србији. Официри су били намесни-

српске војске 1878–903, Војноисторијски институт, Београд, 2007; Mile Bjelajac, „Vojska kao faktor modernizacije“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994, str. 355–361; Isti, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, INIS, Beograd, 1994; *Iсти, Дипломатија и војска, Србија и Југославија 1901–1999*, Медија центар Одбрана, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2010; Исти, „Важност изучавања војног фактора за рационалну историјску свест и политичку културу“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије*, Зборник радова са научног скупа, св. 1, 2006, стр. 25–42. За период ЈНА видети вишетомену серију монографија (24 књиге) доскора класификовану за „интерну употребу“: *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, Beograd, 1988–1991.

³ M. Bjelajac, „Vojska kao faktor modernizacije“, str. 355.

⁴ Генерал Светислав Света Ђукић, *Мемоари, Балкански ратови*, књ. 1, Београд, 2014.

ци, председници влада или, поред војног ресора, министри саобраћаја и грађевина. Директно утичу на развој путне мреже, водовода и црпилишта, премеравање земљишта те израду географских карата. У историографији је обрађено место војске у развоју здравствених институција у Србији и ширењу здравствене културе. Поред стицања здравствене културе, током служења кадра младићи су обавезно похађали курсеве за аналфабете ако нису похађали раније неке школе. Војни завод у Крагујевцу први је индустријски погон у Србији. Развој од тополивнице до модерног гиганта оставиће трајан печат на граду Крагујевцу.⁵

Индустријска неразвијеност је оставила трат на српску војну мисао. Већина наоружања и опреме морала се увозити што је доводило до политички осетљиве зависности од појединих сила извозница тих артикала. Такође, дуго и споро се дебатовало око тражења кредита по свету за те исте набавке. Увек је било и других преких потреба па су војне набавке чекале, а то је у више наврата доводило земљу у озбиљну опасност. Рађале су се афере као последица сукоба домаћих представника појединих страних лифераната.

Искуство Првог светског рата највише се рефлектовало у схватању да се мора превазићи овисност о дотуру већине материјала и муниције из иностранства развојем војноиндустријских предузећа (завода). Кроз двадесет година развијено је пет центара те дефинисана стратешка језгра земље (шира и ужа) у која су они лоцирани. Пред само избијање рата биле су готове фабрике за производњу топовских цеви великог калибра, ливење купола за оклопна средства и бункере, производња свакорсне муниције, барута, експлозива, радио-станица, авиона, авионских мотора и бомби, камиона и аутобуса, електронских уређаја и др. Саобраћајно одељење Генералштаба било је оно место одакле су потекле многе иницијативе за градњу и усавршавање железничке и путне мреже у Југославији. Приоритети нису бирани, како су политички демагози тврдили, из шовинистичких разлога, већ у складу са потребама ратних планова који су видели главног противника у Италији. До 1928. године југословенске мобилизацијске припреме у сфери саобраћаја износиле су само 20 посто од жељених, условљавајући спору мобилизацију и концентрацију на западном фронту, насупрот Италији која је била у готовости 80–90 посто. Неред у Министарству саобраћаја до 1926. године (на колосецима је стајало 500 неисправних локомотива, 2.000 путничких и 12.000 теретних вагона) диктирали су потребу да краљ доведе на чело тог ресора генерала Светислава Милосављевића, шефа поменутог одељења. Ред је брзо успостављен, а убрзавањем ра-

⁵ М. Bjelajac, „Vojska kao faktor modernizacije“, str. 356.

дова на пругама и мостовима скраћено је време мобилизације и концентрације. Милосављевић је најзаслужнији је за изградњу панчевачког моста. Поред магистралних путних праваца, војска је имала утицаја и на пројектовање и градњу тзв. индустријских колосека и путева. Војска је такође помагала и у изградњи појединих водовода.⁶

Од 1924. године деловало је посебно међуминистарско тело, Савет земаљске одбране, које је имало за циљ да се усклади и стимулише развој рударства, енергетике, тешке индустрије и сабраћаја са потребама одбране. Ратови су укинули границу фронта и позадине, открили проблем глади и епидемија, проблем водоснабдевања у сушним крајевима, недостатак путне мреже. Међуратни период је карактерисала изузетно брза техничка модернизација свих видова. Модели су застаревали већ за пет година. То је стварало огромне проблеме сиромашним земљама каква је била Краљевина Југославија. Ваљало је проценити тренутне опасности по мир како би се поједини трошкови одложили, а потом набавили још модернији модели. Била је то ризична одговорност. Некада је погоршање међународне ситуације (1927) диктирало хитне мере увоза великих количина артиљеријске муниције, а онда се појавио проблем немогућности њеног смештаја.⁷

Можда је поред развоја војно-индустријског комплекса, највише постигнуто у припреми земље за борбу против епидемија, које су у Србији однеле више жртава у балканским и светском рату него ратни губици на бојишту. На југу земље учињен је огроман напор на искорењивању маларије и њених узрока. Борба са тифусом у централним деловима земље није била довршена и остала је у наслеђе санитарским органима ЈНА после 1945.⁸

Један од прихваћених критеријума за модерност или модернизацију једног друштва јесте вертикална социјална промоција. Српско и југословенско друштво су у војном сегменту тај аспект остваривали на највидљивији начин. Било је могуће од сељачета из сиромашне и бројне породице догурати до највиших војних и друштвених положаја, па и министарских.⁹

⁶ М. Бјелајас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, INIS, Beograd, 1994, str. 49–50.

⁷ Исто, стр. 18–23.

⁸ М. Бјелајас, „Генерал Сава Грујић и традиција модернизације српске и југословенске војске (предговор)“, у: Сава Грујић, *Војна организација Србије*, Факултет за Безбедност, Београд, 2014, стр. 17–32

⁹ М. Бјелајас: „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941. Планирано стварање елите“, *Годишњак за друштвену историју-Annual of Social History* 1/1995, pp. 19–38; „Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2, INIS, 1998, str. 126–140; „Приватност у униформи“, *Приват-*

Олака уопштавања: појединац или неформална група једнако – „војска“

Нигде тако као у случају војске нема толико олаког уопштавања и поистовећивања појединца или неформалне групе у институцији са целом том институцијом и њеним деловањем.¹⁰ Нека имена су просто постала симболи који су прерасли у митове, као што су пуковник Драгутин Димитријевић Апис, Петар Живковић, Душан Симовић, Бора Мирковић, Никола Љубичић, Бранко Мамула, Вељко Кадијевић, Момчило Перишић. Шаблонским коришћењем тих имена губила се суштина сложених околности, па и правих покретача историјског точка. Није Апис, да поменемо тај пример, био покретач преврата 1903. већ тек један од његових учесника. Није Апис био покретач идеје о стварању организације „Уједињење или смрт“, нити писац њеног статута нити њен председник.¹¹ Нису ни сви завереници из 1903. били хомогена група. Старији цивилни и војни завереници прави креатори завере из 1903, брзо су се поделили, као и млађи касније. Нису биле принципјелне ни политичке странке и лидери. Свак је желео да има утицај на војску. Није се ту ништа проморило од времена либерала, напредњака, радикала, самосталаца, демократа, или републичких руководства у временима СФРЈ.

Некадашње завереничко питање у јавности Србије, и са одјеком у иностранству, по нама, погрешно се представља као „српски милитаризам“.¹² Правно осетљив, положај завереника просто их је терао на опрез и заштиту. С једне стране, већина је своје ангажовање доживљавала као одговор на народно хтење уперено против непопуларног режима, врсту револуционарног чина, а на другој страни, део активних официра их је оптуживао за издају заклетве и владоца као традиционалне вредности. Касније ће у жару политичке борбе српска штампа увести термин „неодговорни чиниоци“. Изјава владе, сената и скупштине после догађаја 1903, у суштини амнестија револуционарног чина, као да није била довољна. Правник, професор и противник промена у Србији, др Живојин

ни живот код Срба у Двадесетом веку, (прир. Милан Ристовић), Слио, Београд, 2007, стр. 505–539; *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije (1918–1941). Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, INIS, Београд, 2004.

¹⁰ Примере таквог уопштавања видети код: Olga Popović-Obrađović, „Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 3: Uloga elita, Београд, 2003, стр. 193, 194, 196, 206.

¹¹ Чедо Поповић, „Организација ‘Уједињење или Смрт’ (‘Црна Рука’), узроци и начин постанка“, *Нова Европа*, књ. 5, бр. 12 (11. јуни 1927), стр. 403–404.

¹² О. Поповић-Обрадовић, *н. д.*, 215. Ауторка чврсто стоји на ставу да је у Србији на делу био сукоб цивилних власти и милитаризма, да је насупрот парламентарној пракси војска утицала на састав цивилних влада и да је уставност била маргинализована.

Перић чак им је оспоравао „добру веру“ и истицао је императивно наређење позитивних закона да им се за дело суди (1909). За њега није била довољна скупштинска изјава, односно признање војсци као вид амнестије јер само краљ, али за пресуђено, може да да милост. Ту је био и појачан захтев Велике Британије да се као услов обнављања односа пензионисше неколико најстаријих завереника. На овоме је пала самосталска влада Љубомира Стојановића, а потом и генерала Саве Грујића.¹³

Краљу су били најближи стари завереници, најпре цивилни па војни. Генерал Јован Атанацковић један од главних завереника и први министар војни после преврата, већ се сам био склонио у августу 1903. са тог положаја, и то баш под критикама млађих завереника због протежирања властите фамилије и кршења прописа, за које ће сви сносити одговорност. Завереници су признали да су намерно уништили указе о постављењу пуковника Лешјанина за новог маршала Двора, коју дужност је имао и под Обреновићима, те неких млађих официра које су протежирале београдске госпође.¹⁴ Његов краткотрајни наследник, генерал Леонида Соларевић учиниће први корак на удаљавању завереника из краљевог окружења. Биће то преко *Уредбе о времену трајања службе дворских часника војног реда* (1903). На састављању текста Уредбе били су ангажовани он, као министар војни, и в. д. начелника Општевојног одељења Министарства војног, старији завереник потпуковник Петар Мишић. Овај поступак је иницирао од сам краљ. Још један радикалима, а потом самосталцима близак завереник, генерал Сава Грујић, у своју владу није хтео да уведе истакнутог пучисту пуковника Александра Машина, већ мање експонираног пуковника Милана Андрејевића, који је имао да усклади војне законе са уставом и финансијским могућностима земље. И за неке од наредних министара тешко би се могло утврдити да су ишли на руку завереницима или њиховој главној маси (млађима) или да су били по њиховој вољи. На пример, министар војни у влади самосталаца (1905–1906) Василије Антонић није био је у отвореном сукобу са завереницима, али су му они замерали што је био министар у владама под режимом краља Александра Обеновића. У политику су га вратили пријатељи из младих дана, поједини прваци Самосталне радикалне странке.

Да ли је било личне ароганције појединих завереника високог ранга – јесте. Међутим, управо су млађи на једном од својих окупљања

¹³ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Одабрана дела, Алтера, Београд, 1990, стр. 145–261.

¹⁴ Исто, стр. 246. Важнији повод притиска је био „што из разлога који није хтео открити, одуговлачио са реактивирањем генерала Путника, официра, ког су они што пре хтели видети на важном положају начелника Главног генералштаба, положају који он, по њима, једино и заслужио“.

донели закључак да изврше притисак на своје старије другове да се повуку како би се помогло Србији да обнови дипломатске односе са појединим земљама у првом реду са Великом Британијом.¹⁵

Колико су пензионисани министри или други, одлазећи у пензију оставили „својих људи“ и да ли су могли да врше утицај? То би тек ваљало истражити. У Србији или Краљевини Југославији се знало да са пензионисањем престаје „сила“.

Методолошки је погрешно узимати као једини или релевантан извор политички говор једног времена или просто перцепцију појединих личности у војсци, официрског кора или установе у целини као готову или тачну слику о прошлом. Политички говор у свом времену има своју логику и мотив, а савременици су увек, као и данас, ограничени у могућностима да у свом времену све и до у танчине познају. Тако је, по нама, историјски нетачно нагађање опозиције 1907. „да је Пашић за министра војног морао (!) примити Радомира Путника, генерала веома блиског завереницима“. „Истовремено, на Путника се у редовима скупштинске мањине указивало као на главни извор утицаја војске на ток државних послова. Тај утицај није ништа мањи него пре пензионисања петорице главних завереника“. За неке историчаре је сам говор, на пример, посланика либерала Живојина Рафаиловића 1907. доказ да министар Путник „врши оно исто што би вршио Машин и Дамјан Поповић“.¹⁶ За историјску слику је далеко важније за шта су се конкретно залагали високи руководиоци када је била у питању модернизација војске и процена безбедносних изазова. У српским околностима, од посебног политичког интереса је било од ког европског блока или државе ће се набављати наоружање и муниција.¹⁷

За разумевање војног фактора и уопште карактера војних елита, мора се знати нешто више о природи функције система и формирању начина мишљења унутар тог система.¹⁸

Војник по свом позиву, како пише Семјуел Хантингтон, мора стално да процењује безбедносне изазове за своју земљу. Војник узима у процену капацитете једне државе, радије него њене тренутне политич-

¹⁵ Драгутин К. Мићић, *Српски официри. Њихова улога и значај у политичком животу Србије до уједињења*, Загреб, 1939, рукопис у: АВИИ, Пописник 16, к. 46, бр. 1; Slobodan Markovic, *British Perception of the Balkans 1903–1906*, Dialogue, Paris, 2000; Александар Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005; Исти, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд, 2015.

¹⁶ О. Поповић Обрадовић, н. д., стр. 209.

¹⁷ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*, Београд, 2010.

¹⁸ Ježi Vjatr, *Sociologija vojske*, Beograd, 1987, (у опир.: Wiatr J. Rerzy, *Sociologia Wojska*, Warszawa, 1982); Alfred Vaghts, *History of Militarism, Civilian and Military*, Free Press, The Macmillan Company, 1967, (revised 2013).

ке намере које су подложне променама као и све политичко. Он додаје „пошто је људска природа таква каква је, јакој држави никад не треба веровати чак и кад она прокламује најпријатељскије намере“.¹⁹ Војничко „гледиште никад не сме да буде обојено жељама (...) Војник ће поступати на основу војничких чињеница, чврстих бројки, сурове реалности времена, простора и ресурса.“²⁰

Традиционално, војнички став према националној политици произилази управо из ове чињенице – њихове перманентне посвећености процени безбедносних изазова. Они увек посматрају државу као основну јединицу политичке организације, подвлаче трајну природу претњи војној безбедности и трајну могућност рата, залажу се за одржавање спремних војних снага.²¹

Војници су свесни да не делују у идеалним условима, али ће њихово залагање за адекватно буџетско финансирање одбране бити одређено њиховим разумевањем безбедносних изазова на краћи и дужи рок. Такође, залагаће се да се одређени економски и људски ресурси усмере на корист одбране. Политичари, посебно у демократијама, који брину о својој популарности, често су опредељењи према краткорочним циљевима. Ту су две елите, политичка и војна, највише у спору. Војна, јер је трајнија, живи са својим одлукама, историјски сноси консеквенце. Овакав искључив однос није правило. Први светски рат је већ развио свест о важности целокупних потенцијала друштва (државе) за рат, а не само једног обученог армијског контингента.

Олака употреба термина „милитаризам“ замагљује сложеније форме војно-цивилних односа какве и данас постоје у свету. У „либералном“ концепту, војска је апсолутно под контролом цивилног фактора, преко личности министра и других форми контроле. Историјски постоје варијанте и гранични случајеви. На пример, личност министра из војничких редова, партијског пријатеља или симпатизера, пре је ишла на руку влади него институцији из које је долазила. „Конзервативни“ концепт

¹⁹ Semjuel Hantington, *Vojnik i država, teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, Beograd, 2004, str. 74 (у ориг.: Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State, The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, 19. izd., 2002, prvo 1957); М. Белајац, *Дипломатија и војска*, стр. 12–13.

²⁰ Sir Richard Gale (brit. General), „The Impact of Political Factors on Military Judgement“, *Journal of the Royal United Service Institution*, February 1954 (према: Hantington, *n. d.*, str. 74).

²¹ Hantington, *n. d.*, str. 72. „Војнички ум је скептичан у односу на замисли усмерене ка спречавању рата. Уговори, међународно право, међународна арбитража, Хашки суд, Друштво народа, Уједињене нације су од мале помоћи миру. Одлучујући чинилац је увек однос силе који постоји између држава (...) Уговори и други међународни споразуми имају значење само у мери у којој одражавају реалности силе на међународном плану“ (стр. 73).

подразумева да је војска и даље потпуно под контролом владе у оквиру устава и закона, али да у условима повећане спољне опасности могу да се смање прекомерне ингеренције нестручних цивилних фактора на војна питања. То би био тзв. привидни милитаризам, „наметнут прагматичним потребама окретања према војним лицима у периоду посебне потребе“ (Ј. Вјатр). Прави милитаризам, оно што је на пример проповедао немачки (пруски) генерал Фон Сект, јесте непријатељство према демократској идеологији, неповерење према парламенту, стална кастинска солидарност официрског кора, осећање посебности и елитизма армије (Г. Крејг). У историји Србије, Краљевине Југославије и СФРЈ најачу контролу је представљао министар финансија. У Краљевини Југославији био је јачи и од краљевих жеља да се дâ за војску. Мере штедње и потребе консолидације нису само тренутно погодиле Србију, њене официре и подофицире у периоду 1903–1908, већ и у Краљевини Југославији 1932. године када су официрима, „стубовима диктатуре“, смањене плате за 20 посто. У Србији је био драстично смањен број питомаца који су уписивани у Војну академију.²² У СФРЈ почев од 1970-их министар војни није добио у целости ниједан пројектован и одобрен војни буџет. Ситуација је посебно постала драстична после 1985. године.

У случају Србије и Југославије, па и самог југословенског покрета крајем Првог светског рата, остале су прикривене и несагледане многе кризне ситуације у којима је спремност или неспремност војног фактора утицала на држање државног врха у међународним односима. Једнако тако, с обзиром на снагу војног фактора, подешавале су држање према Србији и Југославији њима ненаклоње силе. Држање некадашњих српских или југословенских савезника такође је било везано уз процену ваљаности српског (југословенског) војног фактора и спремности да се држава одупре изазовима.

Већ смо навели да постоји недовољно разумевање око улуге војног фактора у одвраћању безбедносних претњи и сталних притисака (условљавања). Наше бављење овом темом подучило нас је да је за оцену успешног деловања војног фактора далеко важнија чињеница да до агресије није дошло упркос жељама и плановима непријатеља који су постојали током прошлог века.

Мада Србија није била империјална сила, она је после 1878. године, у оквиру својих моћи, имала за циљ да прошири своју државност и на оне просторе где су у већини живели припадници српског народа и томе је подређивала своју стратегију. Из искуства блокада и царинских ратова она је, у складу са геополитичким гледиштима свог времена, те-

²² Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије, Београд, 1925.

жила ка сигурном излазу на слободно море и ширењу железничке мреже у том правцу.²³

Први светски рат омогућио је да се истакну и други циљеви, ослобођење и уједињење Јужних Словена и да се створи једна респектабилна држава у региону која би могла свима гарантовати безбедност, економски и културни просперитет. И за ближи и за већи циљ била је потребна модерна и ефикасна војска на коју би се државно руководство ослонило. Како је то дефинисао дипломата и професор др Миленко Веснић: *За прву задаћу потребна је јака војска, јака привреда и јака дипломација, при чему јачина дипломације зависи готово математички од војне снаге*. Но, до тога се није долазило лако. Упркос разумевању појединих државника, глас одговорних војника често се тешко пробивао. Југословенска држава је тек требала да се опорави од ратних пустошења, а сустигле су је светске економске кризе. Кроз исте кризе пролазе и њени савезници. Упркос хтењима, војни фактор није имао оне материјалне услове да се развија према потребама и мери времена. Југославија је била мултиетничка земља, са више народа и националних мањина, што је усложњавало питање њеног легитимитета и легитимитета њене армије. После Другог светског рата њену војску контролише партизански ратни кадар и победничка КПЈ. Међутим, као и после Првог светског рата, питање коначних државних граница није одмах било решено. Следили су нови изазови 1947, 1948, 1956, 1968, па све до грађанског рата и распада земље, изазови који још нису завршени. За време владавине Јосипа Броза Тита, војном фактору је поклањана дужна пажња. Не само да је био један од најачих ослонаца његовог ауторитета, војни фактор је био значајан ослонац међународног престижа и позиције коју је имала СФРЈ. Властити војно-индустријски комплекс чинио ју је мање зависном од политичких уцена и контроле. Западни аналитичари су 1976. оцењивали да „у случају Југославије важну компоненту представља њено настојање да ствара имиџ војне моћи и одлучности да исту употреби. То је била важна компонента одбрамбене стратегије. Традиционално, Београд тежи да остави утисак да ће снаге агресора, без обзира са које стране дођу, бити дочекане одлучним отпором. Чак, уколико агресор буде имао иницијалног успеха, сусрешће се са ду-

²³ Генерал Живко Павловић, *Опсада Скадра 1912–1913 (Прилог историји Првог балканског рата)*, Београд, 1926; Димитрије Поповић, *Балкански ратови 1912–1913, (мемоари)*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1993; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд, 1962; Милић Ј. Милићевић, *Пруга ка Јадрану, Кратка историја железничке кампање Србије за продор на Јадранско море*, Лепосавић, 2007.

готрајним и погубним партизанским ратом“.²⁴ Историја још није рек-ла последњу реч о томе колико је та спремност била фактор одвраћања 1948, 1953, 1956, 1968, 1979, 1981, 1991 и 1992.

Корени војно-цивилних сукоба у новијој историји

У српској историографији али и у иностранству као да има највише спорова у интерпретацијама војно-цивилних сукоба. Искуство нам сугерише да је у историографију, често некритички, ушао некадашњи говор, политички и свакодневни, као довољан извор. Из тог и таквог говора узимали су се поједини аргументи као „свршена ствар“. Став војних органа, па и деловање министра војног није посматрано кроз призму одговорности и основне функције институције, у условима сложене међународне ситуације и опасности по опстанак земље. На другој страни олако су примани демагошки аргументи политичких првака. Историчари су уочили да су политички прваци говорили једно када су били у опозицији, а о истој ствари сасвим другачије чим су се докопали власти.²⁵

Неспоразумима у сваком периоду много је допринео острашћени политички говор који се користио у појединим временима.

Ако се осврнемо на период почетка 20. века у Србији, видимо да су и историчари подељени. Један мањи број није спреман да узме све објективне околности времена у обзир дајући предност идеолошкој интерпретацији која је блиска расправама из тог истог времена. Већа група уочава трендове, уочава околности које воде актере, посебно оне међународног карактера, али и економије. Уочава се деловање механизма какве познају и друге парламентарне демократије тог времена, републике и царевине (Француска, Немачка, Аустро-Угарска, Русија). Поменимо да је француску Трећу републику тресла афера капетана Драјфуса, да се друштво поделило, али и део официрског кора. У најближем окружењу, у Османској царевини, официри врше државни удар.

Протеклих година написани су неки значајни радови важни за ову тему, одбрањене нове докторске тезе.²⁶ Објављени су дуго скривани мемоари или дневници. Добили смо прегршт нових увида.

²⁴ М. Бједајац, *Дипломатија и војска*, стр. 279–280; *Yugoslavia from 'National Communism to National Collapse', US Intelligence Community Estimate Products on Yugoslavia, 1948–1990*, Washington, 2006, pp. 378–379.

²⁵ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2013; Душица Бојић, *Генерал Љубомир Марић 1878–1962 (биографија шире породице, сећања, мемоари, прилози)*, Београд–Косјерић, 2012.

²⁶ Мирослав Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе*, Београд 2011; Јагодић Милош, н. д.; Велимир Ј. Иветић, *Политичка улога министара војних*

У поновном пажљивом ишчитавању нормативних аката, историчар Велимир Иветић скреће пажњу да је било предвиђено да министар војни у име краља извршава војну политику, руководи војском, снабдева је и у име краља њом командује. Министри су утицали на креирање закона о војсци 1901 (1904), који ће остати на снази све до 1923 године. Српски устав је предвидео важну улогу Министарског савета и Скупштине. Народна скупштина, Министарство финансија, Главна контрола, поред владе у ширем смислу, биле су институције надлежне за контролу војске. Војне финансије су биле под потпуном контролом од Министарства војног, Министарства финансија, Народне скупштине и Главне контроле. Од 1904. Главна контрола је вршила своју уставну функцију и у војсци – контролисала је да ли је свака пара наменски (према одређеној партији и позицији буџета) сваке године потрошена.²⁷ Генерал Радомир Путник је на пример био врло сусретљив према потребама државе да се економски и финансијски стабилизује 1904. године. Сам није учествовао у скупштинској дебати о буџету већ је препустио Пашићу да га заступа, као што ће препустити 1907. да га заступа др Лазар Пачу. Путник је највише штедео на издацима за официре и подофицире.²⁸ Штедео је и на инвалидима. У предлагању војних буџета смањивао је и оне износе који су били прописани законима. Тако је са министром финансија Л. Пачуом смањио износ у буџету за 1907. за потпору инвалида од 400.000 на 40.000 динара. Када су опозициони посланици лично њега критиковали да је то противзаконито, он је ћутао, одмах се прешло на гласање и радикалска већина је тај износ изгласала. Од 1907, када су државне финансије сређене, радикалска влада му је излазила у сусрет у побољшавању оспособљавања војске.²⁹

У набавкама из иностранства наоружања, муниције и специјалне опреме, која се није производила у земљи, а које су се финансиране из државних зајмова, министри војни имали су претежно техничку улогу: формирање комисија, преношење и објашњавање њихових закључака, предлога и мишљења државном врху, коме су помагали у бржем доношењу одлука, у реализацији набавки и др.³⁰ На државни зајам 1906, који је предвиђао и војне набавке, министар војни је мало утицао. Тек ће анексиона криза и Машинова афера убрзати рад на много већем зајму и модернизацији војне опреме, јер се цела земља нашла у опасности.

Краљевине Србије од 1903. до 1914. године, (докторска дисертација), Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2013.

²⁷ Иветић, н. д., стр. 585.

²⁸ Исто, стр. 532.

²⁹ Исто, стр. 533.

³⁰ Исто, стр. 532.

По Закону о Скупштини сви посланици су могли да постављају питања министрима, а ови су били дужни да им одговоре у трајању истог сазива. Скупштина је могла одлучити да за поједина питања организује анкетну комисију. Тако је усред „Машинове афере“,³¹ која је од пролећа 1907 године потресала јавност, формирана 7/20. јуна одлуком скупштинске већине „Анкета за Министарство војно“ која ће током наредних месеци потврдити већину Машинових навода. Комисија је била састављена од пет посланика радикала и четири из других странака. Њен активни члан је био Стојан Протић.³²

Ако се изузме време завере и државног удара у коме учествује око стотину официра, старијих и млађих (од укупно преко 2.000 активних), прва већа афера у односима војног и цивилног фактора отворена је поводом новог предлога закона о јавној безбедности у октобру 1904. године. Стојан Протић је био подносилац владиног предлога да у случају великих нереда у једном округу, срезу или општини, о употреби војске одлучује министар унутрашњих дела, сам или преко начелника округа, и по свом нахођењу може наредити употребу војске на неком подручју узимајући је од локалног команданта. Војни командант се овоме имао тренутно повиновати.³³ Предлог су три самосталска министра и један радикалски оценили као „апсолутистички“ и „бирокупатски“, посебно чланове 5 и 7. Против су били и чланови Државног савета. Министар војни Радомир Путник није присуствовао седницама Владе нити Народне скупштине када се предлог тог закона разматрао у начелу и у појединостима. Иако је већина министара била против таквих одредби, Протић је неизмењен предлог закона поднео Народној скупштини 2. децембра 1904. године. Радикалска влада је прогурала

³¹ Пензионисани пуковник и бивши начелник Генералштаба Александар Машин саставио је 1906 године један рапорт о лошем стању Српске војске и потребама реформе, који је приватно достављао високим личностима и краљу. Делове, или у целину, почела је 1907 да објављује штампа у Софији и Бечу, а потом и београдска. Све се поклопило са појачаним претњама из Бугарске. (М. Бјелаяц, „Случај тајног рапорта пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године“, *Војноисторијски гласник*, 1/1997, стр. 55–80).

³² М. Бјелаяц, *Дипломатија и војска*, стр. 58–59.

³³ В. Ј. Иветић, *н. д.*, стр. 15, напомена 18: „чл. 7 предлога закона: ‘Када ће се војска употребити и смислу чл. 6 (већи нереди у једном округу, срезу или општини) решава Министарски савет, на предлог министра унутрашњих дела, који у врло хитним случајевима, може и сам, преко окружног начелника, наредити, да се од најближег месног команданта тражи употреба војске, о чему Министар одмах извештава и министра војног, а затим реферише о овоме и Министарском савету. Командант, од кога је захтевана употреба војске, мора се одмах одазвати позиву, извештавајући о томе своју претпостављену власт.’“ (према: *Стенографске белешке о седницама Народне скупштине у редовном сазиву за 1904, од 1. XI 1904. до 3. III 1905. године, (даље СБНС)*, стр. 467).

својом већином овај закон 31. јануара 1905. и ако су остале неуставне одредбе о употреби војске и са смањеним надлежностима министра војног и врховног команданта краља. Против чл. 7 и 5 су били и чланови Државног савета. Овај закон ће показати сву своју штетност приликом упада нерегуларних трупа из Албаније и местимичних побуна локалног становништва 1913. године.³⁴

Министри војни су у више наврата, све до јануара 1914, долазећи у сукоб са владом, појединим цивилним министрима, краљем или Народном скупштином, најчешће по питању кредита за јачање војске и набавки, претили давањем или давали оставке на свој положај. У тој улози су се нашли генерали Јован Атанацковић, Радомир Путник, Михаило Живковић, Степа Степановић, Милутин Мариновић, Илија Гојковић, Раде Бојовић и Милош Божановић. Дакле, готово сви изузев неколико у том кратком периоду 1903–1914. Генерал Степановић, невешт у скупштинским дијалозима, у време Анексионе кризе упознао је Владу и Народну скупштину да војска није довољно оспособљена и опремљена да би могла пружити успешан отпор Аустро-Угарској. Пензионисани пуковник (1906) и завереник, заступник интереса „Шкоде“ у топовском питању, посланик Петар Мишић је на тајној седници Народне скупштине 20. децембра 1908. упутио је Степановићу као министру три кратка питања у вези са неправилностима у раду војне комисије при пријему наоружања и муниције у корист француске фабрике Шнајдер. Степановић је признао, на лицу места и без даље провере, да су наводи тачни. Народни посланици су га оштро а део и увредљиво нападали због његове одговорности, па је поднео оставку, што је била прва оставка министра војног у Народној скупштини.

Милутин Мариновић је окончао министровање оставком марта 1910. јер није успео да приволи Владу да се из зајма од 150 милиона одвоји 26 милиона за градњу касарни и других војних објеката према формацији. Наследник Илија Гојковић се zaloжио за набавку петнаест брдских батерија, одобравање кредита за обуку на митраљезима и њихово одржавање. Врећан је у скупштини јер је похвално говорио о Преврату 1903. Одустао је од предлога и дао оставку. Оставку ће такође поново дати његов наследник Степановић 25. маја 1912. године. Следећи министар, Раде Бојовић, даће оставку у децембру 1912. због Уредбе о уређењу ослобођених области. Министар Божановић не добија тражене кредите за обнову истрошених залиха у балканским ратовима и обезбеђење проширене формације, даје оставку крајем 1913. Радикалски кабинет Пашићев, изаћи ће у сусрет истим тим захтевима

³⁴ Исто, стр. 16.

код наредног министра, Душана Стефановића, који ће бити послушан владин чиновник. Министри цивили нису заборављали непослушност (чак и на законима засновану) појединих високих команданата и гледали су да се они уклоне из активне службе.³⁵ Најистакнутији је био пример пензионисања генерала Живојина Мишића 1913. године.

Да би се боље разумео тзв. „сукоб војних и цивилних власти“ у току и после балканских ратова на територији новоослобођених области од османске власти, ваља подсетити на нека новија упозорења историчара која претходни писци нису толико узимали у обзир. Ради се у првом реду о законским прописима саме Србије, али и о међународним Хашким конвенцијама (1907).

Основни пропис, упозорава историчар Иветић, била је *Уредба о служби у позадини војске* од 31. октобра 1908, која је, иако значајна, непозната у нашој историографији. Донета је на основу чл. 6 Закона о устројству војске и регулисала је у ратном стању целокупно снабдевање војске од стране државе, а између осталог и реквизицију, контрибуцију и уређење и управљање освојеном територијом у сагласју са новом хашком конвенцијом (1907). Према уредби, целокупна територија државе дели на *војишни део* и *позадни део*, даље у дубини сопствене државне или окупиране територије. По завршеној концентрацији војске, делокруг Министарства војног простирао се само на позадни део, а Врховне команде на војишни део, где је начелник Штаба Врховне команде командовао оперативном војском и *управљао свим пословима на војишној територији у име врховног команданта* (чл. 9). Свакако најважнији је био VII део, *Уређење освојеног непријатељског земљишта*, по којем су на освојеном земљишту власт имали команданти армија и самосталних састава по одобрењима Врховне команде.³⁶

Управо на овом сегменту почело је долазити до сукоба радикалске владе и војних команди на војишту. Влада или њени поједини министри хтели су пре времена да протегну своју цивилну власт и на војишну просторију, и војних власти у новоослобођеним крајевима. Војвода Путник је на почетку попуштао влади, али на инсистирање његовог помоћника генерала Мишића, војне власти поступале су по прописима. Због тога је генерала Мишића после ратова влада пензионисала „по казни“.³⁷ Министар војни пуковник Радивоје Бојовић је дао оставку после флангантног кршења Устава на штету не само војске него и Србије, када је на основу чланова 5 и 6 Закона о устројству војске, а мимо њега

³⁵ Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије, 1862–1918*, Београд, 2003.

³⁶ В. Иветић, *н. д.*, стр. 559.

³⁷ *Исто*, стр. 560.

и Министарства војног, написана неуставна и штетна Уредба о уређењу ослобођених предела децембра 1912. и однета краљу на потпис. Бојовић је није премапотписао, а Уредба је „важила“ до августа 1913, када је замењена новом.³⁸

У оквиру Врховне команде, било је за потребе цивилне управе задужено Полицијско одељење на челу са Милорадом Вујичићем, до рата начелником у Министарству унутрашњих дела. Министар Стојан Протић га је третирао као свог повереника. Томе је допринио и првобитно попуштање начелника Штаба Врховне команде војводе Путника, док се његов помоћник и повремено заступник генерал Живојин Мишић постављао по прописима. Вујичић је 18/31. децембра 1912. известио министра унутрашњих дела о злоупотребама полицијске власти у Велесу, Тетову и Приштинском крају и наведеном постављењу. Министар Протић је сутрадан, поред осталог, наредио Вујичићу да се постављења пониште јер му та лица нису била по вољи (овим је министар Протић кршио унутрашње и међународно ратно право, наведену конвенцију). Војвода Путник је то примио „к знању“ и регулисао да се напише наређење команданту III армије, како је тражио министар Протић. Међутим, генерал Мишић је образложио војводи своје мишљење засновано на прописима, па је својеручно написао објашњење министру Протићу 23. 12. 1912 / 5. 1. 1913. године, које је потписао војвода Путник: „Постављање окружних начелника у Приморју Симе Аврамовића и Ивана Иванића, ствар је команданта III армије сходно пропису чл. 223 Уредбе о служби у позадини војске...“³⁹ О овом поступку генерала Ж. Мишића, као и другим у Штабу Врховне команде, обавештавао је министра Протића Милорад Вујичић.⁴⁰

Слично Мишићу, сукоб интереса имао је командант самосталне Јаворске бригаде потпуковник Миливоје Анђелковић Кајафа спроводећи наређења војводе Путника о поступцима према становништву ради успостављања мира и поверења у ново стање.⁴¹ Њему су се становници Пљеваља и околине жалили на нове власти, које их глобе више него турске. Начелник округа је избегао да му достави тражене податке

³⁸ Исто, стр. 580.

³⁹ АВИИ, П – 2, к.18, ф. 3, гр. 7, док. 2, (наведено код Иветића, стр. 287).

⁴⁰ Иветић, н. д., стр. 287. Принципијелни поступци генерала Мишића су један од разлога његовог пензионисања. Влада је упркос војницима наредила демобилизацију и оставила крајеве незаштићене у септембру 1913. Мишић је о овоме писао у *Пијемонту, Правди, Српској застави, Одјеку и Новостима* почетком октобра 1913.

⁴¹ Исто, стр. 288. Између осталог је наредио: „При постављању полицијских органа обратити пажњу да то буду људи осведочене савесности и карактера. О раду оних који су већ постављени непрекидно водити рачуна“.

па је обавестио Полицијско одељење Врховне команде. У међувремену Анђелковић је отишао на другу дужност.

Сам Пашић једно време није поштовао прописе о управљању на војишној и позадној просторији док му Путник није послао детаљније објашњење из међународног ратног права (чл. 48, 49 и 53 *Правилника о законима и обичајима рата на копну* – Прилога истоимене хашке конвенције из 1907. године).

Само што је потписан мир у Букурешту, подстакнуте од Аустро-Угарске, албанске трупе извршиле су упад преко демаркационе линије, а на правцима њиховог наступања почело им се придруживати и локално становништво. Демобилисана српска војска имала је слабе снаге на граници. Влада је неспремно, неадекватно и касно реаговала. Прво су министри унутрашњих дела С. Протић и правде Марко Ђуричић реферисали на министарској седници и предложили да министар војни стави на располагање полицијским властима у новим крајевима појачање од 10.000 војника према Закону о јавној безбедности. Тај захтев послат је министру војном 10/23. септембра. Међутим, одмах су реагвали министар војни Божановић и краљ, и влада се сагласила да се ангажују јаче ратне јединице првог позива, па је министар војни припремио и краљ потписао указе за мобилизацију Моравске и Дринске дивизије првог позива са ојачањима, као и овлашћење за министра војног да може мобилизовати, по потреби, и друге јединице.

Озбиљност ситуације захтевала је да се све новоослобођене области поново прогласе војиштем 16/29. септембра под командом једног оперативног штаба – Штаба Македонско-косовских трупа са командантом пуковником Дамјаном Поповићем (реактивирани завереник 1912. године). Он је постао највиша личност на војишту, потчињен само министру војном у Београду. Поповићу је на тај начин требало да буду подрђене све цивилне власти у новоослобођеним областима.⁴²

Министар војни укинуо је војишну просторију 23. октобра (5. новембра) 1913. године. Даљи задаци око разоружавања становништва и одржавања реда и мира прешли су на цивилне власти.

После оставке генерала Божановића крајем децембра 1913, радикалски врх је покушавао да пронађе неког за министра војног. Пуковник Душан Стефановић је примио понуду без постављања услова.

У историографији се на основу појединачних извора из појединих периода после ратова спори чињеница да су војне власти биле незадовољне цивилним чиновницима, који су иначе нерадо пристајали да

⁴² Исто, стр. 563–564.

иду у нове области.⁴³ Међутим, не сме се искључити супротно виђење и то управо оних на високим положајима који су били противници завереника или „Црне руке“. Тако начелник штаба Брегалничке дивизије Љубомир Марић тврди како су имали велике тешкоће са цивилним властима које су водиле партијску политику, са људима слабог морала али са великом жељом и намером да се обогате. „Благодарећи не тактичном понашању (...) њиховим злоупотребама и штићењу меснога олоша, који се увлачио у партију, брзо смо доживели да осетимо дискредитовање нашег чиновништва. Народ је из онога првобитнога одушевљења по ослобођењу брзо почео да се расхлађује (...) Једино је још остала вера у војне старешине код којих становништво тражило заштите како противу комита тако и против органа власти.“⁴⁴

Уредба о приоритету цивилних власти над војним у новим областима од 8/21. марта⁴⁵ још више је заострила сукоб између владе и официјерског кора. У литератури преовлађује схватање да је њом Стојан Протић хтео да уздигне урушени ауторитет полицијских власти у новим областима и да се официри доведу у подређени положај. Пропуштено је да се утврди да је била неправовалан акт. Написана је у облику краљевог наређења, без наслова а њом није стављена ван снаге претходна уредба из 1907. године.⁴⁶ Радикалска влада тражила је да се њеним министрима, када посећују поједина места у унутрашњости, јављају и команданти дивизијских области, а то је било предвиђено војним прописима само за министра војног као краљевог заступника.⁴⁷

Због демонстративног акта супротног уредби пензионисан је генерал Дамјан Поповић 25. априла 1914. а да претходно против њега није покренут дисциплински поступак. Ово је изазвало велико незадовољство код свих официра, који су му у Скопљу приредили вечеру и испраћај.⁴⁸ И у београдском гарнизону је такође учињена демонстрација. Официри, њих 30, окупили су се у Официјерском дому 26. априла на

⁴³ Јагодић, н. д., стр. 162–163, 172–173.

⁴⁴ Д. Бојић, н. д., стр. 204; Момчило Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић 1881–1960*, ИНИС, Београд, 2012, стр. 86, 125; Ч. Поповић, „Уредба о приоритету и организација ‘Уједињење или Смрт’“, *Нова Европа*, XIX, бр. 1 (11 јануар 1929), с. 8–13.

⁴⁵ *Српске новине*, 12. март 1914. године, а није објављена у *Службеном војном листу*, где су објављивана и сва наређења осталих министара, која су се имало односила на војна лица.

⁴⁶ *Уредба о прослављању државних празника и народних светковина* од 23. фебруара 1907. године.

⁴⁷ Иветић, н. д., стр. 312.

⁴⁸ Д. Мићић, н. д., стр. 53. Или: „Али је нерасположење код официра постало опште и достигло кулминацију када је тадањи ђен. Дамњан Поповић био пензионисан због тога што је енергично протествовао.“ АС, Соунску процес, ф. 22, а. ј. 12, стр. 3.

заједничкој вечери. Управник вароши Београда о томе је известио министра Протића а овај је то изнео на министарској седници.⁴⁹ Међутим, таква наредба би била излишна, јер је тражено већ било регулисано Правилном службе и наредба није написана.⁵⁰

Да ли је мањи део завереника у дослуху са Самосталном радикалном странком био спреман да изазове кризу и обарање радикалске владе у јуну 1914? Ово је питање често третирано. Ако су потпуковник Димитријевић и његови политички пријатељи имали такву намеру (а сам је признавао да су радили на изазивању кризе), његови другови су га одбили. Апис је крајем маја поручио писмом друговима у Скопљу да изазову неки проблем у случају да радикали остану на власти.⁵¹ Међутим, његови другови у Македонији, од којих су само неки били црнорукци, потпуно су одбацили такав поступак као непрописан и изузетно штетан и о томе му 28. маја/10. јуна послали писмо. Он је ово изложио и током Солунског процеса.⁵²

Треба поменути да су и наследник Дамјановића, генерал Бојовић, те пуковник Терзић, нови командант Вардарске дивизије, као и већина официра стали иза писма министру војном и начелнику Генералштаба о стању на југу.

Влада је попустила у вези са Уредбом о приоритету и донета је *Уредба о прослављању државних празника и народних светковина 10/23. јуна 1914. године*.⁵³ Ова уредба правно је била исправнија, њом су стављени ван снаге такви прописи из 1884, 1907. и проблематична уредба од 8. марта 1914. године.⁵⁴

⁴⁹ АВИИ, П-3, к. 458, 1/1, лист. 9 и 14. У том списку половину су чинили завереници, од којих су десет били црнорукци. Неко је подвукао четири официра, који су били и завереници и црнорукци, осим Војислава Танкосића, чије је презиме написано као Станковић, и Љубомира Вуловића, чије је име записано као Љутомир. Очито неко ко није знао да не постоје официри са тим именима и презименима.

⁵⁰ Д. Живојиновић, *н. д.*, стр. 437. Приликом посете краљу 22. маја (с. к.) Поповић је предлагао изнети и да, ако влада не повуче уредбу, да се она промени.

⁵¹ М. Ж. Живановић, *н. д.*, стр. 217.

⁵² *Исто*, *н. д.*, стр. 219–220.

⁵³ *Српске новине*, 11. јун 1914. године.

⁵⁴ Иветић, *н. д.*, стр. 332.